

МЕНТАЛІЗМ ТА ЕВОЛЮЦІОНІЗМ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ СВІДОМОСТІ

© Стебельська О., 2008

Розглянуто питання, пов'язані із природою свідомості. Зокрема, розглянуті особливості тлумачення природи свідомості менталізмом та еволюціонізмом. Внаслідок критичного аналізу стверджується, що свідомість постає багатограним явищем, під час дослідження якого ми повинні враховувати досягнення як менталізму, так і еволюціонізму.

Ключові слова: свідомість, менталізм, еволюціонізм.

Aleksandra Stebelska. Mentalism and evolutionism as methodological approaches to decision of problem about nature of consciousness.

In the article is analyzed the questions about nature of consciousness. As a result of critical analysis it is affirmed that about nature of consciousness is many-sided phenomenon in the process of study of which we must take to consideration achievements both of mentalism and evolutionism.

Key words: consciousness, mentalism, evolutionism.

Проблема свідомості є однією з провідних проблем сучасної філософії. Це, насамперед, пов'язано із тим, що порушуючи цю тему, ми автоматично порушуємо проблему людини та особливостей її існування. Більше того, ми починаємо формувати запитання, пов'язані із основами людського пізнання, його природою, функціями, можливостями та умовами; це, своєю чергою, тягне за собою низку питань щодо особливостей зображення дійсності у нашій свідомості. Тому не дивно, що ця проблема тою чи іншою мірою імпліцитно присутня в міркуваннях абсолютної більшості сучасних філософів. Серед них можна відзначити Е. Гуссерля, Ж.-П. Сартра, Ф. Brentano, представників релігійної філософії, В.Л. Петрушенка, І.П. Меркулова, Е.Н. Шульгу, Ч. Ламдена, Г. Ханта, Г. Бейтсона та ін. Саме вони приділили спеціальну увагу проблемам розуміння свідомості та особливостей її функціонування. Вагомий внесок у розуміння природи свідомості зробили представники таких наукових напрямів сучасної науки, як психологія, генетика, біологія, нейрофізіологія та нейропсихологія. Попри певні зрушення і прориви у підходах до теми, природа свідомості була й залишається не лише відкритою, а й наділеною підвищеним ступенем складності. Вона пов'язана переважно з тим, що сам об'єкт дослідження (свідомість) неможливо спостерігати чуттєво, так, як ми спостерігаємо природні об'єкти, її неможливо вимірювати, розраховувати, обчислювати. З одного боку, це ускладнює пізнання природи свідомості; з іншого, це тільки посилює інтерес до неї. Як результат, виникають все нові і нові спроби внести ясність щодо розуміння природи свідомості, хоча б відчутно просунутись у вирішенні цієї надскладної проблеми.

Філософських напрямів і підходів щодо розуміння та тлумачення свідомості є доволі багато, висвітлити їх всіх в одній статті хоча б оглядово не виявляється можливим. Але умовно, в цілях проведення виправданої аналітики, їх можна поділити на два контрастно відмінні табори: ті, що подають свідомість як самостійну сутність, і ті, що відмовляють їй у такому статусі – статусі самостійної сутності. Прихильники першого напрямку на користь своєї позиції посилюються на такі її істотні ознаки, як творчість, мовлення, небіологічний тип поведінки, цілеспрямований характер свідомої діяльності тощо. Прихильники другого напрямку, заперечуючи існування свідомості як окремої сутності, зводять її або до особливих функцій організму людини, або до реакцій людського організму на зовнішні подразники, або до певних проявів еволюційних процесів у живій природі. Свою позицію вони пояснюють неможливістю зафіксувати свідомість як самостійну сутність за допомогою жодного із нині існуючих методик наукового дослідження. Перший напрям ми позначаємо як *менталізм*; це є напрям,

що наполягає на особливому онтологічному статусі свідомості, пов'язуючи природу свідомості із ментальним, ідеальним, інтелігібельним. Менталізм переконаний в тому, що свідомість володіє такими атрибутивними рисами (саморефлексія, творчість, цілеспрямованість), що наділяють її правом на самостійне буття. Своєю чергою, еволюціонізм наполягає на тому, що свідомість не володіє ніяким особливим буттєвим статусом [7, с. 5], а є лише особливим продуктом еволюції живих організмів. З його погляду, на статус онтологічного абсолюту може претендувати лише сама еволюція. Разом з тим, еволюціонізм не витримує послідовності в доведенні власної позиції: заявляючи про всемогутність еволюції, про незаперечну важливість генів для нашого розвитку, він говорить, що еволюція не здатна пояснити деякі важливі нюанси в роботі свідомості: творчі пориви, конкретні думки і бажання людини. В підсумку, наполягаючи на неперервності лінії еволюційного руху, представники еволюціонізму вводять поняття емерджентності, тобто раптового, безпричинного розриву цієї лінії. Зрозуміло, що це є достатньо яскравим свідченням слабкості заявленої позиції.

Менталістичний та еволюційний напрями у розумінні свідомості подають себе як абсолютно протилежні. У цьому сенсі вони контрастно чітко виражають провідні тлумачення природи свідомості. Методологічною особливістю позиції менталізму є те, що він намагається виводити діяльність свідомості з її власних внутрішніх потенцій, у той час як еволюціонізм, навпаки, ставить діяльність свідомості в залежність від зовнішніх щодо неї чинників. З огляду на таке попереднє прояснення цих позицій, метою статті є, по-перше, детальне висвітлення концептуальних засад та складових менталізму та еволюціонізму, по-друге, показати, що докази менталізму та еволюціонізму щодо природи свідомості однаково важливі для створення повнішої та неупередженішої картини цього феномену.

Детальніше розглянемо вищезазначені напрями.

Менталістичний напрям у розумінні природи свідомості. Його важко назвати цілком окресленим напрямом із чітко визначеними представниками, що належить до певного проміжку часу, століття чи епохи. Це є певний підхід в аналітичній думці, який протягом століть відвойовував право на існування. Він поданий працями релігійних філософів, прихильників платонізму, екзистенціалістів, представників феноменології тощо. У підходах до прояснення сутності свідомості вони переносять головну увагу із зовнішнього світу на внутрішній світ людини. Така тенденція пов'язана з двома істотними моментами в їх міркуваннях: по-перше, зовнішній світ є відносним і плінним, що призводить до неможливості віднайти надійну істину у зовнішньому; по-друге, оскільки наша свідомість завжди вважалась засобом пізнання зовнішнього світу, то логічнішою є спроба піддати перевірці саму свідомість як засіб пізнання світу, а не зводити її до того, що надається людині власне лише через неї. У такому разі свідомість подається доволі своєрідною: з одного боку, свідомість є предметом дослідження, з іншого, вона є засобом дослідження. Серед особливостей тлумачення природи свідомості у менталізмі можна визначити такі:

традиційно вважається, що свідомість певною мірою протистоїть зовнішньому світові, що зовнішній світ є трансцендентним свідомості. Але така позиція відмовляє нам, людям, у пізнанні, адже не зрозуміло, як людина пізнає те, що їй не належить і що за своєю природою докорінно відрізняється від результатів та засобів пізнання. Тому, на думку зокрема феноменологів, свідомість охоплює собою все, що сприймає. *Трансцендентне існує, але існує лише в іманентному.* Те, чого свідомість ні в який спосіб не сприймає, для неї просто не існує. Те ж, що вона здатна сприйняти, існує тільки в ній. Трансцендентного не існує без іманентного;

однією з головних рис свідомості є *інтенціональність*: свідомість завжди на щось спрямована, а тому відірвати свідомість від її предметного змісту неможливо і безглуздо. Як зазначав Е.Гуссерль, не існує безпредметної свідомості, свідомість є завжди свідомістю про щось [1];

оскільки свідомість завжди на щось спрямована, то можна зробити висновок, що вона є діяльною, актуальною, *поза діяльністю свідомості не існує.* Характерною рисою діяльності свідомості є те, що поряд з буттям вона вводить у світ і небуття. Це своєю чергою свідчить про те, що свідомість здатна входити в контакт з різними рівнями реальності. Остання фраза наводить нас на думку про те, що свідомість володіє доволі високим рівнем *універсальності*, як потік вона прагне "захопити" в себе все можливе. І в цьому разі не важливо чи володіє річ статусом реальності, чи ні;

ще однією важливою характеристикою свідомості є те, що вона здатна трансформувати те, що сприймає. Вона здатна виходити на зовсім новий рівень сприйняття, де панують *ідеальні сутності*. Ці ідеальні сутності позбавлені чуттєвих елементів і володіють найвищим рівнем узагальнення. Тільки людська свідомість володіє такою властивістю [7, с. 6–7];

свідомість, отже, володіє доволі високим рівнем *свободи*, який і дає змогу їй здійснювати поступ вперед. Якщо тіло людини постійно чимось обмежене, то свідомість людини – ні. Свобода є однією з найважливіших характеристик людини [10]. Людина приречена на свободу і не може її позбутися. Позбувшись свободи, людина перетвориться на звичайнісінький автомат, який призначений для певного роду робіт. Але, як свідчить практика, людина не робот, її діяльність є дуже різноманітною і аж ніяк не запрограмованою. Ця незапрограмованість людини (а, отже, і людської свідомості) говорить лише про одне: свідомість людини здатна визначатись тільки через власну свободу і діяльність, а отже, *через саму себе*;

свідомість виконує синтетичну функцію, тобто прагне об'єднати, узагальнити, проаналізувати всю інформацію, що потрапляє в поле її зору. Це своєю чергою, означає, що здійснюється часовий синтез, або синтез минулого, теперішнього і майбутнього;

свідомість здатна здійснювати саморефлексію, в якій вона себе покладає. Саморефлексуючи, свідомість визначає себе і не потребує ніяких зовнішніх підкріплень для підтвердження власної істинності. У такій ситуації свідомість сама для себе є безумовною. Власне ця якість свідомості і дозволяє людині бути повноцінним суб'єктом пізнання [9, с. 25].

Отже, із зазначеного вище зрозуміло, що свідомість постає такою сутністю, через яку людина сприймає світ, перетворює його і діє в ньому. Тому не дивно, що менталісти наділяють свідомість онтологічним статусом.

Протилежним напрямом у філософії свідомості є еволюційний. За своєю сутністю він протистоїть попередньому напрямку, оскільки пояснює свідомість не через саму себе, а через її включеність в еволюційний процес. Сам еволюційний напрям поєднує в собі доволі багато різних шкіл. Але за великим рахунком, всі вони погоджуються з такими принципами:

люди, подібно до інших живих істот, є продуктом еволюційних процесів і їхні мисленнєві, ментальні здібності, їхні знання і пізнання спрямовуються механізмами біологічної еволюції. В силу цього вивчення еволюції виявляється релевантним розумінню феноменів знання і пізнання. Звісно, ця теза не відзначається особливою новизною – в загальному вигляді вона є сформульованою Ч. Дарвіном. Отже, Ч. Дарвін, фактично, заклав основи еволюційної психології [5];

щодо розуміння свідомості, то, на думку представників еволюційного напрямку, дуалізм перетворився у світоглядний стереотип, що спирається винятково на традиційну опозицію тіла та душі; нікому так і не вдалось пояснити, як нематеріальна сила приводить у рух мускули людини і керує її поведінкою, не порушуючи при цьому фізичні закони. З позиції когнітивно-інформаційного підходу, розрив між біологією і фізіологією людини, з одного боку, і її психікою і мисленням, з іншого, не виявляється принципово нездоланим, якщо припустити, що ментальні події ідентичні тим, що відбуваються в мозку, тобто нейрофізіологічним подіям, наприклад, закодованому патерну (моделі), завдяки якому електрично розряджаються окремі групи нейронів. У цьому разі у ментальних і психічних процесів виявляється надійна матеріальна, фізична основа, і на цій основі ментальні сутності можна розглядати не просто як прояви електричної і хімічної активності нейронів, їх складної взаємодії, але й як результат сприйняття, конструювання і переробки людським мозком когнітивної інформації. Нові моделі нейронних мереж, що опираються на принцип паралельної і розподіленої обробки інформації, з більшою мірою адекватності відтворюють виявлені нейробіологами механізми функціонування мозку – наявність в організації нейронів проміжних, прихованих шарів, за допомогою яких відбувається внутрішня переробка сигналів, що надходять ззовні, здатність певним чином поєднаних груп нейронів до поступової зміни власних властивостей у міру отримання нової інформації (тобто до навчання) тощо. Свідомість, розумне мислення, пам'ять з погляду цих моделей, виникають як властивість нейронних мереж, вищої нервової системи загалом, а не як окрема властивість людини як живої істоти. На думку прихильників еволюціонізму, поява нової експериментальної техніки дослідження мозку дозволила отримати доволі переконливі дані на користь правомірності саме такого

підходу до мислення. За її допомогою нейрофізіологи змогли безпосередньо спостерігати фізичну картину мисленнєвих процесів, наприклад, відслідковувати електричну активність на всій поверхні мозку і навіть виявляти зміни його функціонального стану, пов'язані з віком, статтю, психічними хворобами тощо. Зі всього наведеного зрозуміло, що *свідомість постає певною емерджентною властивістю нейронних мереж* [4]; якщо еволюціоністи ставлять діяльність свідомості у залежність від діяльності мозку чи нейронних мереж, то чому б не піти далі і не проголосити генетичну детермінацію як мозку, так і свідомості? Власне, це вони і роблять. Сучасна етологія і соціобіологія володіють доволі переконливими даними, які свідчать про те, що поведінка живих істот знаходиться під генетичним контролем. Еволюційно-генетичний підхід, відповідно, може бути розповсюдженим і на поведінку людини, незважаючи на явну недостатність наших знань про конкретні механізми її генетичної детермінації. Звісно, генетична запрограмованість людського мозку виражена набагато слабше, ніж у тварин, і через це поведінка людини набагато пластичніша. Тим не менше певні аспекти поведінки людини генетично запрограмовані внаслідок дії механізмів природного відбору. Припущення, що людина повністю автономна в своїй поведінці, а робота центральної нервової системи зовсім не контролюється генетично, здається неправдоподібним. Людина з її мозком – це ланка безперервного еволюційного процесу. Тому повна незалежність ознак, опосередкованих центральною нервовою системою, від будь-яких біологічних обмежень уявляється маловірогідною. У зв'язку з цим великий інтерес для епістемологів становить висунуте соціобіологами Ч. Ламсденом і Е. Уілсоном припущення наявності спеціальних генетичних механізмів, що спрямовують когнітивний і ментальний розвиток і значною мірою автоматично наперед визначають спрямування людського мислення до вибору тільки деяких культурних альтернатив, а також зворотного впливу культури на гени через тиск еволюції. Отримані за останні десятиліття геннокультурними теоріями і когнітивною психологією дані наводять на думку, що хоча культурні мутації, нові поведінкові стереотипи і мисленнєві стратегії виникають внаслідок активності свідомості, самі інноваційні форми цієї активності знаходяться під дією генетичних факторів. *Отже, є достатні підстави вважати, що людське мислення (і свідомість) формується і розвивається відповідно до генетичної програми, хоча генетична запрограмованість тут, звісно, виражена набагато слабше, ніж навіть у вищих приматів.* Але незважаючи на те, що альтернативні форми поведінки людини та її конкретні мисленнєві процеси генетично не обумовлені, ми все ж мислимо в одному, генетично спрямованому руслі, нам нав'язується певного роду мисленнєва і навіть культурна діяльність – наприклад, сімейний шлюб, танці чи мова. Аналіз родословних і порівняння близнюків, а також довготривале вивчення особливостей індивідуального розвитку дають переконливі докази генетичної запрограмованості стосовно найрізноманітніших категорій пізнання і поведінки. Серед цих категорій – кольоровий зір, гострота слуху, пам'ять, час, необхідний для оволодіння мовою, обчислювальні здібності, здібності розрізнення смаку і запаху, до письма, до конструювання речень, рецептивного мистецтва, екстраверсія/інтроверсія, гомосексуальність, схильність до алкоголізму, вік початку сексуальної активності, деякі фобії, неврози і психози тощо.

Отже, із зазначеного вище можна зробити такі висновки:

наша свідомість є продуктом еволюції, таким собі епіфеноменом; вона існує не як окрема сутність людини, а як емерджентна властивість мозку;

діяльність свідомості якщо не повністю детермінується генетично, то принаймні визначається певний напрям розвитку, пізнання і відповідно характер самого знання;

людина за своєю суттю здатна діяти вільно, але її діяльність завжди відбуватиметься в певних генетично заданих межах. Така позиція еволюціоністів може бути поданою через приклад: коли ми садимо тварину у клітку, то тварина може вільно пересуватись у клітці, але вона ніколи не зможе вийти за її межі, клітка її обмежуватиме. За таким самим принципом відбувається і розвиток самої людини;

певною мірою позиція еволюціоністів є не доволі послідовною: з одного боку, вони зазначають, що еволюція має надзвичайне значення у житті людини; з іншого, вони обмежують її дію, говорячи про нездатність еволюційних процесів проконтролювати конкретні акти людської поведінки;

люди можуть відрізнитись одне від одного за генетичними ознаками, а, отже, і за характеристиками самої свідомості, що, своєю чергою, може викликати певні не дуже приємні для еволюціоністів зауваження щодо расистського чи навіть фашистського моменту їх теорії.

Здаються зрозумілими переваги першого напрямку над другим. Менталістський напрям наділяє людину свободою і надає її діяльності унікальності та неповторності. Еволюціоністичний напрям, навпаки, обмежує людину, вважаючи її лише продуктом еволюції, роботом, який підкоряється не власній волі, а генетично закладеній програмі. Відповідно, ніщо в людині не може володіти онтологічним статусом, справжнє буття непідвладне людині, вона є лише етапом еволюційного процесу, який єдиний і може претендувати на статус абсолютного.

Хоча ці напрями є контрастно протилежними, вони все ж таки не можуть існувати одне без одного. Певною мірою обидві позиції мають рацію. Людська свідомість не може бути повністю незалежною від фізіології людини. Про це, власне, і свідчать останні досягнення нейропсихології щодо детермінації діяльності свідомості генами. Тобто людська свідомість постає доволі парадоксальною: з одного боку, вона є найвищим рівнем розвитку людини, вона не втрачає своєї унікальності і непередбачуваності, з іншого, в певних моментах вона може бути детермінована генами і бути залежною від них. Певною мірою з цим твердженням можуть погодитись представники когнітивної психології, адже у вирішенні цієї проблеми вони знаходяться десь на межі: то вони представляють свідомість як емерджентну властивість мозку, то наголошують на унікальності свідомості, на її здібності синтезувати все, що сприймається людиною.

Але якщо свідомість знаходиться під впливом генетичної інформації, то логічним буде запитання: що саме в свідомості підпадає під вплив генів, а що ні? На нашу думку, точно не підпадає під вплив генів предметний зміст нашої свідомості. Інакше люди сприймали би дійсність, думали, аналізували б інформацію абсолютно однаково. Тим не менше, наші думки є різними і не копіюють одна одну. Гени, на противагу, визначають інші аспекти свідомості. Сучасні дослідження доводять, що наші базові інтелектуальні здібності генетично детерміновані. Спостерігаючи за двійнятами, одні з яких жили в однакових умовах, а інші – в різних, науковці дійшли висновку, що наш рівень IQ не змінюється впродовж життя. Якщо наші базові інтелектуальні здібності генетично детерміновані, то чи не така ж доля чекає на наше мислення? Частково так. Гени не зможуть чітко визначити зміст нашої думки, але визначити механізми формування нашої думки вони до певної міри можуть. Що це значить? Гени можуть передбачити, як саме ми мислимо: логічно чи образно, що саме домінуватиме в наших думках, характер наших думок тощо. Отже, гени більше визначають формальні аспекти мислення, ніж зміст. Більше того, гени також частково визначають нашу емоційну сферу. Наприклад, нещодавно був виявлений ген страху. Разом з впливом навколишнього середовища він здатен впливати на особистість.

Здавалося б, все зрозуміло. Але чи можуть гени визначати те, що завжди визнавалось суто містичною річчю, – творчість, уяву? Це питання є вже набагато складнішим, адже, якщо мислення, емоції та їх джерела ми хоч якось можемо пояснити, то творчість залишається для нас загадкою і навіть не збирається розкривати свої таємниці. Хоча деякі цікаві дослідження все ж таки існують. Радянський дослідник психології творчості Крушинський вказував на зв'язок творчої діяльності з наявністю в спадковому механізмі людини гену підвищеної збудженості. За Крушинським, підвищена збудженість є каталізатором для розвитку будь-яких спадкових задатків як позитивних, так і негативних; тому талановиті люди разом з підвищеним розвитком творчих задатків є і носіями негативних соціальних якостей. Разом з тим, Л.В. Петрановська вважає, що творчості можна навчити. Просто навчання треба починати з самого дитинства, урізноманітнюючи діяльність людини, що, своєю чергою, сприятиме розвитку її пізнавальних здібностей [6]. Отже, виходить, що наша уява не закладена в нашому генотипі; вона, швидше, каталізується внутрішніми і зовнішніми чинниками. Все це дає підстави вважати її особливою характеристикою нашої свідомості.

Отже, можна зробити такий висновок: менталізм та еволюціонізм являють собою радикально протилежні підходи у розумінні природи свідомості. Тим не менше, сучасні дослідження проблеми свідомості наштовхують нас на думку, що для створення повної картини феномену свідомості необхідно використовувати досягнення різноманітних напрямів, в іншому випадку нам не уникнути однобічності у сприйнятті такого явища, як “свідомість”.

1. Бабушкин В.У. *Феноменологическая философия: критический анализ* // <http://www.psylib.ukrweb.net/books/babus01/txt02.htm>. 2. Бейтсон Г. *Экология разума. Избранные статьи по антропологии, психиатрии и эпистемологии / Пер. с англ.* – М.: Смысл, 2000. 3. Мамардашвили М.К. *Как я понимаю философию.* – М.: Прогресс, 1990. 4. Меркулов И.П. *Когнитивная эволюция* // <http://www.philos.msu.ru/libfiles/Merkulov1.doc> 5. Меркулов И.П. *Эволюционная эпистемология: история и современные подходы* // [http:// filosof.historic.ru/books/](http://filosof.historic.ru/books/). 6. Петрановская Л.В. *Творчеству можно научить* // <http://rus.1september.ru/article>. 7. Петрушенко В.Л. *До питання про атрибутивні риси свідомості* // Вісн. Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2007. – № 578. 8. Прист С. *Теории сознания.* – М.: Идея-Пресс, Дом интеллект. кн. 2000. 9. Савельева М.Ю. *Надкультурное.* – К.: Изд-во ПАРАПАН, 1997. 10. Сартр Ж. П. *Бытие и ничто: Опыт феноменологической онтологии* // <http://psylib.org.ua/books/sartr03/txt09.htm#2>. 11. Свасьян К.А. *Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика.* – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1987. 12. Хант Г. *О природе сознания. С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения.* – М., 2004. – 555 с. 13. Шульга Е.Н. *Эволюционная эпистемология Майкла Рьюза* // *Эволюция, культура, познание.* – М., 1996. – 167 с. 14. *Эволюция, культура, познание.* – М., 1996. – 167 с.

УДК 101.3

Юрій Шадських

Національний університет “Львівська політехніка”

ЕТИЧНА СКЛАДОВА МУДРОСТІ

© Шадських Ю., 2008

За допомогою образу мудреця та його моральних якостей визначається специфіка етики мудрості та її позитивна роль у розвитку сучасної філософії як смислотворного фактора.

Ключові слова: мудрість, філософія, етика.

Yuriy Shadskikh. Moral part of wisdom.

In the article it is find out the specific of ethics of wisdom and its positive role in development of modern philosophy as basic factor by example of moral qualities of wisdom-man.

Key words: wisdom, philosophy, ethic.

Аналіз сучасної вітчизняної філософської літератури свідчить про те, що філософія (буквально “любов до мудрості”) впродовж останніх трьох–чотирьох століть майже не займається мудрістю. “В давнину мудрість розглядалася як тип знання, необхідний для визначення добра і для того, щоб вести добрий спосіб життя.... Але про мудрість мало згадується в сучасній філософії. Цікаво поставити питання, як поняття мудрості врешті-решт майже повністю зникло з мапи філософії” [1, р. 752]. У більшості сучасних філософських енциклопедій і словників це поняття або відсутнє, або займає дуже скромне місце [2]. Як в психології не залишилося місця для поняття “душа”, так у філософії не залишилося місця для поняття “мудрість”, хоча історично ці дисципліни будувалися саме навколо цих понять і отримали від них свої назви. *Мета цієї роботи* полягає якраз у тому, щоб спробувати розглянути етичну складову мудрості як співвимірвання і